

Kanniketestamenter fra dansk senmiddelalder som social- og kulturhistorisk kilde

af *Per Ingesman*

Indledning

»Et af de merkverdige Slags iblandt gamle Documenter ere uden Tvil Testamenter eller vore Forfædres sidste Villies Forfatninger, som de, der frem for andre give os en Hoben Oplysning om Kirker og Klostere, om bekiendte Personer, der har levet paa de Tider, om Mønten, Klenodier, og ellers andre i daglig Husholdning brugelige Sager: Ikke at tale om adskillige i slige Skrifter forekommende rare Ord, som fordum har været god Dansk, men en Deel deraf ved Tidens Længde saaledes kommen af Brug, at de nu neppe mere forstaaes«.

Anvendelsen af de middelalderlige testamenter som kilder til det danske sprogs historie skal lades uomtalt i nærværende sammenhæng, men om historikernes brug af denne kildegruppe kan man sige, at den i forbavsende høj grad har holdt sig inden for de rammer, som Jacob Langebek ved midten af 1700-tallet angav i sin indledning til *Danske Magazins* udgave af et testamente fra reformationstiden.¹ Middelalderens testamenter har i dansk historieforskning først og fremmest været benyttet som institutionshistoriske, personalhistoriske og genstandshistoriske kilder. Af nyere eksempler herpå kan nævnes Tore Nybergs undersøgelse af klosterlister i testamenter fra det 13. århundrede,² Thelma Jexlevs artikel om middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde³ og afsnittene om spiseredskaber og drikkekar i Erik Kjersgaards bog om mad og øl i Danmarks middelalder.⁴

Først i de seneste år har danske historikere, påvirket af nogle af fagets nye discipliner eller synsvinkler, bevæget sig ud over den »klassiske« brug af de middelalderlige testamenter. Thelma Jexlev har gjort opmærksom på testamenternes store værdi som kvindehistorisk kildemateriale og har med en række eksempler illustreret, hvorledes testamenterne giver et konkret indblik i bedrestillede kvinders forhold i dansk middelalder.⁵ I sit af fransk mentalitetshistorie inspirerede speciale har Lars Bisgaard i udstrakt grad inddraget testamenterne til belysning af den danske adels fromhedsideal og fromhedsformer i senmiddelalderen,⁶ vistnok første danske forsøg på en mere systematisk ud-

nyttelse af testamenterne som kilde til religiøse forestillinger og ytringer.⁷

Karakteristisk for den traditionelle anvendelse af danske middelalderlige testamenter som kilder er – og det gælder naturligvis i ekstrem grad den genstandshistoriske forskning –, at der plukkes enkeltoplysninger ud fra det samlede materiale af testamenter.⁸ Dette er i øvrigt, for testamenterne fra perioden indtil 1450, forholdsvis let ved hjælp af de meget udførlige navne- og sagregistre i Kr. Erslevs udgave af disse testamenter.⁹ I modsætning hertil har f.eks. Thelma Jexlevs benyttelse af testamenterne som kvindehistorisk kildemateriale vist værdien af at analysere det enkelte testamente som en helhed. Især ét af hendes eksempler – redegørelsen for indholdet af det testamente, som en Lundeborgers enke udstedte i 1482 – antyder, at man ved en sådan analyse kan få et samlet indtryk af testamentsudstederens ejendele og slægtninge og af, hvilke personer og kirkelige institutioner den pågældende i øvrigt føler tilknytning til.¹⁰

Nærværende artikel om danske kanniketestamenter fra senmiddelalderen som social- og kulturhistorisk kilde ligger i forlængelse heraf. Artiklen vil mere detaljeret vise, hvorledes man igennem en analyse af et testamente kan få placeret testamentets udsteder i et socialt og kulturelt »miljø«. Men den vil også gå et skridt videre og undersøge, om man ved at foretage en række helhedsanalyser af enkelttestamenter, der alle stammer fra samme miljø, i dette tilfælde domkapitelmiljøet, kan blive i stand til at tegne et samlet billede af dette miljø.

Materialet

Det var ikke godt, hvis en kristen i middelalderen døde uden at have gjort testamente, uden at have givet gaver til fromme formål med henblik på sin sjæls frelse. I hvert fald i kristenhedens centrale områder søgte kirken derfor på forskellig vis at tvinge alle til at gøre testamente, f.eks. ved at rejse krav om konfiskation af efterladenskaberne efter personer, der døde uden at have gjort testamente.¹¹ I de nordiske slægtssamfund – hvor jordegods oprindelig betragtedes ikke som enkeltpersoners, men som slægtens ejendom – ser det dog ud til, at det nok så meget har været et problem for kirken overhovedet at sikre testamentsretten, den enkeltes frihed til testamentarisk at skænke gods til kirken med sikkerhed for, at arvingerne virkelig også rettede sig efter de trufne bestemmelser.¹² Med hensyn til gejstligheden selv er forholdene imidlertid mere komplicerede. Oprindelig søgte kirken nemlig at *begrænse* gejstlighedens testationsfrihed, idet den hævdede at have ret til efterladenskaberne efter afdøde gejstlige, den såkaldte spo-

lieret. I senmiddelalderen var gejstlighedens adgang til frit at gøre testamente dog anerkendt, mens en begrænset spolieret gjordes gældende over for gejstlige, der døde uden at have gjort testamente.¹³ Også gejstligheden tilskyndedes derved til at gøre testamente, ja endda til hele tiden at føre dette à jour, hvorpå et enkelt eksempel skal nævnes. Roskildebispens Oluf Mortensen (Baden) havde i 1484 bestemt, at halvdelen af efterladenskaberne efter sognepræster, der ikke havde gjort testamente, skulle tilfalde bispen, idet dog afdødes gæld og begravelsesomkostningerne skulle udredes inden delingen. Denne bestemmelse skærpedes i Roskildebispens Lage Urnes synodalstatutter fra 1517, der fastsætter, at enhver præst skal forny sit testamente mindst én gang om året, hvis han ikke vil falde ind under biskop Olufs regel om konfiskation.¹⁴

Man kunne altså forvente, at vi havde bevaret et forholdsvis stort antal testamenter fra dansk middelalder, men det er ingenlunde tilfældet. Kr. Erslevs allerede nævnte udgave af testamenterne indtil 1450 omfatter 93 numre, der skal ses i forhold til, at vi for denne periode i alt har kendskab – i original, afskrift eller udtog – til cirka 10.000 danske dokumenter.¹⁵ For tiden fra 1450 til Reformationen anslår Thelma Jexlev, at vi næppe kender meget mere end 50 og i hvert fald under 100 testamenter mod et samlet antal dokumenter på omkring 20.000 fra den samme periode.¹⁶

Man kan spørge, hvorfor vi har bevaret så få testamenter fra dansk middelalder, men i virkeligheden skal spørgsmålet snarere stilles omvendt: hvorfor har vi overhovedet bevaret nogle? I Danmark har vi jo som hovedregel kun bevaret sådanne bestemte kategorier af middelalderlige kilder, som havde praktisk betydning for senere generationer, og det vil først og fremmest sige adkomstbreve på gods og rettigheder, forskellige former for privilegier osv. Thelma Jexlev har gjort opmærksom på, at flertallet af de bevarede testamenter stammer fra tre gejstlige institutioner, domkapitlerne i Lund, Roskilde og Ribe, at nogle stykker findes i klosterarkiver, men at der før 1450 kun undtagelsesvis er bevaret testamenter uden for de gejstlige arkiver.¹⁷ Hun siger derimod ikke, *hvorfor* testamenterne er bevaret igennem disse gejstlige institutioners arkiver, men det er i og for sig også ret indlysende. Gennemgår man samtlige testamenter, og det er til denne undersøgelse gjort for de hos Erslev aftrykte testamenter vedkommende, viser det sig, at så godt som alle – for perioden indtil 1450 87 af de 93 bevarede – har dét til fælles, at der i dem gives jordegods til en gejstlig institution. Også testamenterne er altså udelukkende bevaret som adkomstdokumenter på jordegods.¹⁸

Det betyder naturligvis, at de få testamenter, vi har bevaret, ikke på nogen måde kan antages at være et repræsentativt udvalg. Vi kan med det samme sige, at blandt vore testamentsudstedere møder vi kun personer, der har ejet jordegods. Det er dog ikke godsejerstanden, adelen, som sådan, der dominerer blandt udstederne af de bevarede testamenter. Thelma Jexlev har lavet en lille »statistik«, der viser, at testamenter udstedt af gejstlige personer har stor overvægt, idet de udgør to tredjedele af det samlede antal – i hvert fald for tiden indtil 1450.¹⁹ Dette er utvivlsomt udtryk for et generelt forhold, nemlig at en betydelig del af godsgaverne til middelalderkirken kom fra gejstligheden selv.

Nu kunne man naturligvis forestille sig, at materialet havde slagside til fordel for gejstlige med adelig baggrund, og det ser faktisk også ud til at være tilfældet, når vi ser på de testamenter, der interesserer os her, nemlig kanniketestamenterne.

Der er fundet i alt 20 kanniketestamenter fra den behandlede periode (1400-1536), syv fra Lund, syv fra Ribe, fire fra Roskilde, ét fra Odense og ét fra Århus.²⁰ Ni af testamenterne er udstedt af prælater, domkapitlernes ledere og fornemste medlemmer, mens de resterende elleve er udstedt af almindelige kanniker. Den lille gruppe prælater er således overrepræsenteret i forhold til den store gruppe af almindelige kanniker, og på samme måde er kapitelsmedlemmerne af adelig herkomst overrepræsenteret i forhold til kapitelsmedlemmerne af ikke-adelig oprindelse. Med sikkerhed kan det siges, at i hvert fald ni af de 20 er af adelig herkomst, mens yderligere et par stykker har deres sociale baggrund i grænseområdet mellem adelige og ikke-adelige. Denne skævheds betydning for undersøgelsens resultater vil blive vurderet i konklusionen.

I fremstillingen af resultaterne af undersøgelsen af disse 20 testamenter vil der først blive givet en gennemgang af et enkelt testamente, hvorefter de øvrige testamenter inddrages til sammenligning. Som det testamente, der skal underkastes en særlig gennemgang, er valgt Lundedekanan Svend Saxstrups testamente fra 1404.

Svend Saxstrups testamente

Den 1. maj 1404 gjorde Lundedekanan Svend Saxstrup testamente. Da han ønskede at blive begravet i domkirken i Lund, skænkede han en bondegård til domkirkens fabrica, dens bygningsfond, og til samme gav han tillige en gård i Malmö til gengæld for afholdelsen af to årtider, to årlige mindegudstjenester. Som adkomstdokument på de to gårde opbevarede Svend Saxstrups testamente af domkapitlet i Lund,²¹ og igennem kapitlets arkiv er det originale testamente blevet bevaret til

vor tid. Det findes imidlertid tillige afskrevet i den brevbog, indeholdende kapitlets vigtigste privilegier og adkomstbreve, som kapitlet lod udarbejde i slutningen af det 15. århundrede. I øvrigt indførtes de i testamentet nævnte årtider efter Svend Saxstrups død i 1405 i domkapitlets nekrologium, den kronologisk opstillede fortegnelse over de døde, der skulle mindes ved messelæsninger.²²

I henseende til bevaringsgrund adskiller Svend Saxstrups testamente sig altså ikke væsentligt fra andre af datidens testamenter, og det samme gælder, når vi vender os til testamentets opbygning.²³ Testamentet indledes med en invocatio, en påkaldelse af Herrens navn. Derefter følger en intitulatio, indeholdende brevudstederens navn og titulatur. I tilslutning hertil er der ikke, som ellers almindeligt, en forsikring om, at udstederens sjæl er sund, selv om legemet er skrøbeligt. Derimod er arengaen, den indledende begrundelse for udstedelsen af brevet, forholdsvis udførlig med et langt citat af Augustin. Fra dette ledes over til dispositio, selve den omhyggelige redegørelse for brevudstederens testamenteriske vilje. Denne slutter med at fastsætte, hvem der skal være eksekutorer af testamentet. Derefter følger corroboratio, dvs. omtalen af beseglingsforholdene, hvorefter testamentet slutter med en dateringsformel.

I sit testaments dispositio oplyser Svend Saxstrup først, at han skænker den nævnte bondegård til Lunde domkirkes fabrica, idet han ønsker at blive begravet i domkirken i Lund. Til domkirkens fabrica giver han derefter gården i Malmö med det vilkår, at domkirkeværgerne skal lade afholde to årtider, den ene for ham selv, den anden for hans søster og svoger. Svend Saxstrup fortæller, for bondegårdens vedkommende, hvem han har erhvervet den fra, han omtaler, hvem der bebor gårdene, og hvilke ydelser de giver, og han træffer nærmere bestemmelser vedrørende afholdelsen af de to årtider. Derefter skænker han en bod til sognepræsternes »collegium« i Lund, formodentlig det store præstegilde, som til gengæld skal lade afholde to årtider ved deres alter i domkirken, den ene for Svend Saxstrups afdøde broder, den anden for Svend Saxstrup selv og hans forældre. Også her får vi nærmere underretning om den tidligere ejer af boden og om årtidernes afholdelse.

Efter disse indledende donationer af fast ejendom følger så testamentets bortskænkninger af forskellige former for løsøre, penge og naturalier. Det er muligt at skimte en social og kirkelig lagdeling bag rækkefølgen i og grupperingen af de personer, der betænkes i testamentet. Først af alle nævnte personer står ærkebispens selv, hvorefter Lundekapitlet som sådan nævnes. Så følger – uden navns nævnelse –

provst, ærkedegn og kantor, dvs. kapitlets tre andre prælater i den korrekte rangfølge. Uden at deres titler angives, nævnes derpå femten personer, der alle kan påvises som kanniker i Lund. Efter disse, kapitlets menige medlemmer, kommer tre navngivne personer, der tituleres henholdsvis skolast, sakristan og korkustos; vi er altså nu nede blandt domkirkens lavere gejstlighed. Andre kilder antyder, at også de fire navngivne gejstlige, der nævnes umiddelbart derefter, skal henføres til denne gruppe.²⁴

På dette sted i testamentet kommer et brud i personrækken. Svend Saxstrup befaler, at hans breviar skal sælges, hvorefter pengene på en nærmere angiven måde skal fordeles til følgende institutioner og personer: Lundekirkens fabrica, vikarerne, fattige peblinge og andre tigge-re, Allehelgens kloster, Skt. Peders kloster, Dominikanerklostret, Franciskanerklostret, prædikebrødrenes navngivne lektor, hver præstebroder »sammesteds« (dvs. i prædikebrødrenes kloster), en navngiven broder i Ystad, minoriterbrødrenes navngivne lektor i Lund, de syge i spedalsksheds-huset i Lund og Helligåndshuset i Lund. Bortset fra munken i Ystad er der udelukkende tale om institutioner og personer i Lund. Derefter betænker Svend Saxstrup sin sognekirke samt tre andre kirker i Lund. Fem landsbykirker i Skåne og Halland, som Svend Saxstrup omtaler som »mine kirker«, betænkes sammen med deres vikarer og degne. Af de fem sognekirker tilhørte de tre dekanatet som sådan, mens de to sidste utvivlsomt lå til Svend Saxstrups kannikepræbende.²⁵ Den sidste kirkelige institution, der nævnes på dette sted i testamentet, er kirken i Saxtorp (Harjagers hrd), hvorfra Svend Saxstrups slægt stammede, der betænkes med dens navngivne præst og dens degn.

Så følger igen en række personer. Først nævnes fire gejstlige: en hr. Peder på Bornholm, en navngiven pebling, en hr. Peder Assersen, der i listen over testamentseksekutorerne kaldes hr. Peder Assersen »de Rethersløf« og derfor utvivlsomt er sognepræsten fra Reslöv (Onsjö hrd), samt endelig en hr. Jens Sægudsen, der omtales som en slægtning.²⁶ Efter disse fire gejstlige kommer en række verdslige personer. Mikkelt Degn er antagelig identisk med den Mikkelt Ingemarsen Degn, der i andre kilder kaldes foged i ærkebispens fjerdedel af Lund og notar på Lundegård, bispegården i Lund.²⁷ Truid Has og hans hustru, Esbern Knudsen og hans hustru og Jon Saxstrup tilhører alle den skånske adel.²⁸ I tilslutning til disse nævnes en række købstadspatriciere. Hans Skrifer i Skanör, der betænkes sammen med sin hustru, er identisk med en rådmand i denne by.²⁹ På samme måde må Trugils Pedersen, der betænkes sammen med sin hustru og sin søster, være identisk med

en rådmand og borgmester i Lund af dette navn.³⁰ Efter en navngiven nonne i Skt. Peders kloster i Lund nævnes en Aage Mogensen, der vel er Lunderådmanden af dette navn.³¹

Efter denne gruppe på knap en snes personer, som vel kan betragtes som »slægtninge, venner og bekendte«, betænker Svend Saxstrup til slut en række personer, der kun vanskeligt kan gruppebestemmes. Først nævnes en Peder Thordsen »de Fylestathæ«, der antagelig er Felestad (Rönneberga hrd), en landsby en halv snes kilometer fra Saxtorp. Derefter betænkes tiggerne i Saxtorp. Aage Gunnensen, der betænkes sammen med sin datter, nævnes også blandt testamentseksekutorerne. Efter Peder, der omtales som Svend Saxstrups »tjener«, nævnes skolen i Lund og til slut Peder Thordsens hustru. Selv om det kun siges direkte om Peder, er det nærliggende at forestille sig, at denne sidste gruppe personer i testamentet repræsenterer Svend Saxstrups tjenere af forskellig art. Sådan er det i hvert fald i de fleste andre testamenter.

Som testamentseksekutorer indsættes to Lundekanniker, hr. Peder Assersen af Reslöv, Jon Saxstrup, der var en slægtning af Svend Saxstrup, og den lige omtalte Aage Gunnensen. Som besejlere af testamentet sammen med Svend Saxstrup nævnes testamentseksekutorerne.

Vi har nu set, hvilke kirkelige og sociale grupper, Svend Saxstrup betænkte, men lad os også se, *hvad* han betænkte dem med.

Som allerede nævnt, betænkes Lunde domkirkes fabrica med to gårde og sognepræsterne i Lund med en bod. Først af alle de personer, der modtager testamentariske gaver, nævner Svend Saxstrup hr. Jakob, ærkebiskop i Lund, der betænkes med en sølvskål og et missale. Kapitel i Lund får en bog, som kaldes »repertorium juris«, en alfabetisk ordnet samling af kirkelige retsgrundsætninger, hvortil kommer, som det siges, »flere bøger i eet bind, som før tilhørte hr. Niels Bunkeflo« – en Lundekannik, der døde i 1346.³² Både hr. provsten og hr. ærkedegnen får et drikkehorn, mens hr. kantoren får en sølvske. Hr. Peder Due betænkes med »compendium theologie«³³ og ti patener »af Praegerarbejde« med tilhørende små tinbægre. Hr. Jens Jakobsen får en sølvske, hr. Uffe et pund malt og hr. Hartvig et par flasker. Hr. Jens Most betænkes med »pars de rosario archidyaconi«, altså en del af den italienske kanonist Guido de Baysios († 1313) kommentar til Gratians dekret.³⁴ Hr. Laurids Aagesen får en bog, der kaldes »Mandagotus«. Denne bog blev Svend Saxstrups broder, Lundekanniken Jon Saxstrup testamenteret af en medkannik i 1366.³⁵ Formodentlig er der tale om samme værk som den i et lundensisk testamente fra 1358 nævnte »li-

ber Mandagoti De eleccione«, der er en kirkeretslig afhandling af den franske kanonist Guillelmus de Mandagoto († 1321).³⁶ Hr. Eskild skænkes et par knive, som også siges at være »af Pragerarbejde«, og hr. Sivid en lysestage af kobber. Derefter betænkes hr. Niels Tuesen med »rationale divinorum officiorum«, en af den franske kanonist og liturgiker Guillelmus Durandus († 1296) forfattet fremstilling af den samlede liturgi.³⁷ Hr. Peder Mikkelsen får en bog »de doctrina christiana«, som begynder »Moyses, cum quo loquebatur Dominus«,³⁸ og »glosa super psalterium«. Til hr. Mikkel Turesen gives en bog »de viciis et remediis contra vicia«, utvivlsomt en afhandling om moral.³⁹ Et kirkeretsligt værk gives til hr. Peder Trugilsen, nemlig en vis »lectura super decretales«. ⁴⁰ Hr. Bent får Augustins »Enchiridion« med en udlægning af Genesis (»cum expositione genesis«), som må være en af Augustins tre kommentarer til Genesis.⁴¹ Mens hr. Peder Isaksen betænkes med en lovbog på latin (»legisterium in latino«), får hr. Jakob af Hyby »forma judicalem«, altså en juridisk formularsamling. Hr. Mads Bentsen får »questiones ethicorum«.⁴²

Også den lavere domkirkegejstlighed betænkes fortrinsvis med bøger. Skolasten hr. Jakob Mogensen får en prædikensamling (»liber sermonum de adventu Domini«),⁴³ sakristanen hr. Niels Stefansen en kappe og korkustos hr. Laurens en håndlygte. Hr. Jens Bosen får en prædikensamling (»liber sermonum, qui incipit: Contra Faustum«) og Augustins bog om den sande uskyld (»liber beati Augustini de vera innocentia«), der må være et pseudoaugustinsk værk – det findes i hvert fald ikke i moderne fortegnelser over Augustins værker.⁴⁴ Hr. Peder Fugl betænkes med »epistolas cum evangeliis«, altså et eksemplar af Det nye Testamente, et udtog af Bibelen (»extractum biblie«) og »summa Johannis Beleth«. Det sidstnævnte værk er identisk med »Summa de ecclesiasticis officiis« af den franske liturgiker Johannes Beleth fra det 12. århundrede. Værket, der begynder »In primitiva ecclesia«, var blevet testamenteret Svend Saxstrup af en medkannik i 1372.⁴⁵ Også hr. Jens Jakobsen junior får et Bibeludtog, mens hr. Trugils Bentsen får en prædikensamling (»liber sermonum, qui incipit: Aspiciebam in visione noctis«).

Derefter fordeles de penge, der skal komme ind ved salget af brevaret. Det er også næsten udelukkende penge, der gives til de ti sognekirker og nogle af deres præster og degne, som derefter betænkes; dog får præsten ved Svend Saxstrups sognekirke i Lund og præsten ved kirken i Saxtorp hver en kjortel, mens kirken i Saxtorp får et par messeklæder.

Blandt gaverne til de fire gejstlige personer, der derefter nævnes, optræder igen bøger. Hr. Peder på Bornholm får et lille sølvbælte,

Svend Saxstrups passionarium og nogle af hans andre bøger, hvis art eller titler ikke angives. Til peblingen Aage Mogensen giver Svend Saxstrup »formularium meum de modis dictaminum cum aliis libris gramaticalibus«, vel nærmest skolebøger.⁴⁶ Hr. Peder Assersen får en bryggerkedel med en stor potte, mens Svend Saxstrup til sin slægtning hr. Jens Sæguksen giver et par brune klæder, sin »canon« – dvs. en bog indeholdende messens hoveddel – og sin sadel med seletøj.

I den gruppe af verdslige, som ovenfor bestemtes som adelige og patriciere, betænkes næsten alle med smykker eller klenodier af forskellig art. Mikkel Degn får nogle små sølvvægte med vægtskåle, Truid Has et forsølvet horn, hans hustru en ring eller kæde af guld, Esbern Knudsen et horn, hans hustru et bogstav af guld, Hans Skriver i Skanör et horn, hans hustru en sølvske, Trugils Pedersen et horn, hans hustru en sølvske, hans søster en skilling grot, fru Benedicte i Skt. Peders kloster i Lund et guldspænde og Aage Mogensen et horn. Kun Jon Saxstrup skiller sig ud, idet han får en bryggerkedel med spænde og andet tilbehør, en morter med støder, en sort potte, en kande med bækken, en lovebog på dansk, alle testators svin og en stor lysestage.

Når man derefter ser på, hvad den sidste række personer i testamentet betænkes med, bekræftes det indtryk, at vi nu er ovre i en anden og socialt betydeligt lavere stillet gruppe. Peder Thordsen af Felestad får to pund byg, de fattige i Saxtorp en øre korn, Aage Gunnensen en kiste, hans datter fem alen blå klæde, tjeneren Peder tre skilling grot, skolen i Lund en »sangbog« og Peder Thordsens hustru en rød kjortel.

Inden der ud fra gennemgangen af Svend Saxstrups testamente skal siges noget om hans placering i et socialt og kulturelt miljø, vil det være på sin plads kort at omtale, hvad der i øvrigt vides om ham.

Svend Saxstrup tilhører en skånsk lavadelsslægt med meget nære forbindelser til Lundekirken.⁴⁷ Af hans to brødre, der begge døde i 1368, var den ene kannik i Lund, mens den anden tilhørte kredsen af ærkebispelensmænd – og i øvrigt havde en svigersøn, der gjorde det samme.⁴⁸ Svend Saxstrup havde desuden to søstre, hvoraf den ene var gift med en borgmester i Helsingborg.⁴⁹ Skønt der ikke haves direkte vidnesbyrd herom, kan der næppe være tvivl om, at Svend Saxstrup har studeret udenlands, antagelig i Prag ligesom en række andre Lunde-kanniker på denne tid. I sit testamente bortskænkede han nemlig, som vi lige har set, ikke blot forskellige ting, der siges at være »af Pragerarbejde«, men også en omfattende bogsamling bestående af teologiske, juridiske og grammatiske værker foruden diverse liturgiske håndbøger og fremstillinger.

De første trin i Svend Saxstrups gejstlige karriere kender vi ikke meget til. Han findes helt tilbage fra 1353 ofte betænkt i forskellige Lundekannikers testamenter, men kaldes først udtrykkeligt kannik i Lund i 1368.⁵⁰ Utvivlsomt i 1379 fik han dekanatet i Lund,⁵¹ hvorefter han nævnes som indehaver af dette embede indtil sin død i 1405.⁵² Gennemgår man samtlige kilder, hvori Svend Saxstrup nævnes,⁵³ ser man, at hans kirkelige og sociale kontakter helt svarer til hans oprindelse i et skånsk lavadelsmiljø, der ikke blot var knyttet til Lundekirken, men også havde forbindelser til det skånske købstadspatriciat. Han optræder altid i skånsk sammenhæng, ikke en eneste gang kan han påvises uden for Skåne. Det er lundensiske gejstlige, skånske adelige, patriciere fra Lund og Malmö og Lundeborgere, han nævnes sammen med. Han færdes i det, man kunne kalde »det lundensiske miljø«.

Ser man nu på testamentets vidnesbyrd, må man sige, at de passer smukt ind i dette mønster. Centrum i Svend Saxstrups verden, som den fremgår af testamentet, er absolut Lund og her først og fremmest domkirken i Lund med ærkebispens, domkapitlet og den lavere gejstlighed. Der er gode forbindelser til andre kirkelige institutioner og personer i Lund, men forbavsende få forbindelser, der rækker ud over Lund, og slet ingen uden for ærkestiftet. Af verdslige personer betænker Svend Saxstrup naturligvis sine tjenere, men ellers er hans kontakter begrænset til adelige og patriciere, stadigvæk med centrum i Lund. Svend Saxstrups sociale miljø er så absolut den lokale overklasses – et rigt miljø, som det fremgår af den lange række kostbare smykker og klenodier, der borttestamenteres. Blandt Svend Saxstrups ejendele er det ellers den omfattende og alsidigt sammensatte bogsamling, der påkalder sig størst opmærksomhed. Tegner Svend Saxstrups testamente generelt et billede af et kirkeligt og socialt miljø omkring domkirken i Lund, der var ret lukket med forholdsvis få forbindelser uden for Lund, så peger bogsamlingen dog i retning af, at domkapitlet til gengæld besad et vist niveau og en international orientering på vidensområdet.

Testamenterne og domkapitemiljøet

Det blev indledningsvis sagt, at denne artikel skulle vise, hvorledes man igennem en analyse af et testamente kan få placeret testamentets udsteder i et socialt og kulturelt »miljø«. Dette er forhåbentlig blevet illustreret med Svend Saxstrups testamente som eksempel. Det blev endvidere nævnt, at det derefter skulle undersøges, om man ved at foretage en række helhedsanalyser af enkelttestamenter, der alle stammer fra samme miljø, kan blive i stand til at tegne et samlet billede af

dette miljø. Der er ikke plads til først at fremlægge udførlige analyser af de 19 andre kanniketestamenter for derefter at formulere en konklusion. Der vil derfor blot blive tale om, at de øvrige testamenteres vidnesbyrd inddrages til belysning af, hvorvidt det billede, Svend Saxstrups testamente tegner af domkapitelmiljøet i Lund, har generel gyldighed. Fremstillingen koncentrerer om tre forhold: a. kannikernes forbindelser uden for stiftsstaden, b. kannikernes kontakter til verdslige personer, c. kannikernes bøger.

Til indledning skal det blot bemærkes, at de øvrige kanniketestamenter stort set viser samme opbygning som Svend Saxstrups testamente. Det er de samme personer og institutioner, der betænkes: domkirken og dens gejstlighed, andre kirkelige personer og institutioner i stiftsstaden, slægtninge og venner, tjenere osv. De betænkes til dels også grupperet på samme måde og i den samme rækkefølge som i Svend Saxstrups testamente.⁵⁴ Dog er det meget almindeligt, at testamentsudstederens *slægtninge* nævnes sammen på en mere fremtrædende plads i testamentet, end vi så i Svend Saxstrups tilfælde. Såfremt kapitelgejstligheden optræder som en særlig gruppe i et kanniketestamente, nævnes slægtningene dog altid efter denne gruppe, men de kan godt være placeret før den lavere gejstlighed og også før socialt højerestående verdslige personer.

a. Hovedindtrykket er, at kannikernes forbindelser som oftest er begrænset til stiftsstaden, og at man som regel kan finde en speciel forklaring på de kontakter, der rækker ud over denne.

I en række tilfælde kan kontakter uden for stiftsbyen forklares som forbindelser til et oprindelsesmiljø andetsteds. Lundekanniken Bo Sommer, der netop stammede fra Fyn,⁵⁵ betænker en række personer i Middelfart; en af dem omtales som en slægtning og får Bo Sommers fædrene gård i byen. På Lundekanniken Mogens Kempes gravsten oplyses det, at han var født i Åhus,⁵⁶ og i sit testamente betænker han da også en række ellers ukendte personer i det nordøstlige Skåne.

En familiemæssig forbindelse til en bestemt geografisk lokalitet gav naturligvis også kontakter til denne lokalitets gejstlige institutioner, som vi så med Svend Saxstrups forhold til kirken i Saxtorp. Ribekanniken Otto Bosen betænker således en bestemt sydslesvigsk sognekirke, »i hvilken min far er begravet«, Roskildedekanen Laurens Nielsen en bestemt skånsk sognekirke, »i hvilken jeg modtog dåben«. Også Roskildeprovsten Odde Hansen og Lundekanniken Oluf Esbernsen nævner eksplicit de sognekirker, hvori de er døbt. Lignende relationer ligger sikkert bag, når Ribekanniken Mads Jensen, der var fra Mittel-

fart, uden for Ribe alene betænker Middelfart kirke samt tre fynske gejstlige, og når Lundekanniken Mogens Kempe fra Åhus betænker kirken, præsten og prædikebrødrenes kloster i Åhus.

Kannikers besiddelse af kirkelige embeder andre steder end i den stiftsby, hvori de residerede, sætter sig tydelige spor i testamenterne. Lundedekananen Svend Saxstrup betænkte, som vi så, tre sognekirker, der hørte til dekanatet, og to, der hørte til hans kannikepræbende. De tre første møder vi naturligvis igen i hans efterfølger, Lundedekananen Jens Jakobsens testamente. Denne var i øvrigt, ved vi fra andre kilder, i besiddelse af et kanonikat i Roskilde og af Skt. Petri kirke i Malmö,⁵⁷ hvorfor man da også ser, at han i sit testamente betænker Roskilde domkirkes fabrica og kirken i Malmö. Der kan gives talrige tilsvarende eksempler: Kannik i Ribe og sognepræst i Ål Ebbe Jensen betænker kirken i Ål og sin kapellan sammesteds; kannik i Ribe, Slesvig og Lübeck Otto Bosen betænker netop bisperne og domkirkernes fabrica de tre nævnte steder osv.

På denne måde kan kanniketestamenterne også bruges til at påvise embedsbesiddelser, der enten er ukendte eller mindre sikkert bevidnede. Pavebrevens oplysninger om, at Odenseprovsten Hans Urne også havde kanonikater i Lund og Roskilde,⁵⁸ underbygges således af hans testamente, i hvilket der skænkes bøger netop til Roskilde domkirkes og Lunde domkirkes biblioteker. Og når vi ser, at Ribedekananen Anders Skeel i sit testamente betænker *både* sin herre Ribebispen og enhver residerende kannik i Ribe *og* Århusbispen og enhver residerende kannik i Århus, kan vi utvivlsomt være næsten fuldstændig sikre på, at Anders Skeel sammen med dekanatet i Ribe har haft et kanonikat i Århus – også selv om dette ikke skulle fremgå af nogen anden kilde. Det gør det dog, igen af pavebreve, hvoraf ét endda nævner navnet på den præbende, Anders Skeel havde i Århus domkirke, nemlig Egå præbende.⁵⁹ Det behøver vel knap nok bemærkes, at sognekirken i Egå, som tilhørte denne præbende, faktisk betænkes i testamentet.

I forlængelse heraf kan man påpege, hvorledes bestemte kirkeligt-administrative forhold sætter sig spor i enkelte kanniketestamenter. Den lige nævnte Anders Skeel havde på et tidligere tidspunkt i sin karriere været Ribebispens official i Jellingsyssel og må som sådan ofte have opholdt sig i områdets hovedby, Vejle.⁶⁰ I hans testamente ser vi da også, hvorledes han betænker Vejle kloster, Vejle kirke, samtlige munke i Vejle kloster, samtlige præster og særligt sognepræsten i Vejle, to altre i Vejle kirke samt i øvrigt flere verdslige personer i Vejle. Troels Dahlerup har gjort opmærksom på, at Ribearkedegnen Johan van Hafn i sit testamente betænker hele tolv af landsognekirkerne i det

af ærkedegnen administrerede sysselprovsti. På denne måde bekræfter testamentet andre kilders vidnesbyrd om, hvilket område dette sysselprovsti omfattede.⁶¹

b. I alle de undersøgte kanniketestamenter betænkes også verdslige personer, og i næsten alle er der tale om, at i hvert fald slægtninge og tjenere betænkes.

Kun i ét eneste af testamenterne, Ribekanniken Jon Pedersens fra 1442, betænkes ingen personer, der omtales som slægtninge; ellers nævner samtlige kanniker én eller flere slægtninge. Det er ganske klart, at jo højere vi kommer op på den kirkelige og måske især den sociale rangstige, jo flere slægtninge betænkes. Højdepunktet nås med det testamente, som Odenseprovsten Hans Urne, der tilhørte en fremtrædende fynsk adelsslægt, udstedte i 1503, idet der i dette testamente betænkes mindst 25 af udstederens slægtninge. I øvrigt gælder det, at det i en række tilfælde netop er kanniketestamenternes oplysninger om slægtninge, der sætter os i stand til at fastslå de pågældende kannikers oprindelsesmiljø.

Personer, der omtales som tjenere af en eller anden art, nævnes også i næsten alle kanniketestamenterne. Ribearkedegnen Johan van Hafn bestemmer blot, at enhver af hans »familia«, dvs. ethvert medlem af hans husstand, skal have 8 skilling, men normalt nævnes hver enkelt tjener for sig, således at vi her møder diverse tjenere, tjenestedrenge og tjenestepiger, redesvende og små drenge, staldsvende, ridetjenere og fogeder, hvortil kommer de gejstlige: kapellaner og peblinge.

De fleste af de verdslige personer, der nævnes ud over slægtningene og tjenerne, er ellers ukendte og har følgelig sandsynligvis tilhørt lavere samfundsklasser. Svend Saxstrups forbindelser til stiftsstadens patriat og til adelige er *ikke* typiske for kanniketestamenterne som helhed. Kun Roskildeprovsten Odde Hansen ser ud til at have haft lige så livlige forbindelser til stiftsstadens patriat, som Svend Saxstrup havde, idet han betænker en borgmester i Roskilde, byfogeden og hans hustru, hustruen til en rådmand i Roskilde samt i øvrigt datteren af en borgmester i København. Adelige slægtninge betænkes naturligvis i de adelige kapitelsmedlemmers testamenter, men der er egentlig forholdsvis få eksempler på, at verdslige adelsmænd, der ikke er slægtninge, betænkes. Det sker dog i de fleste prælattestamenter, men kun undtagelsesvis i de almindelige kannikers testamenter.

Det er således temmelig usædvanligt, at Lundekanniken Oluf Esbernsen i sit testamente betænker en hel række adelige med den højadelige ridder Oluf Stigsen (Krognos), hans hustru og parrets fire børn i

spidsen. Oluf Esbernsen kalder Oluf Stigsen for sin kæreste ven og fortæller, at han har holdt hans eneste søn over dåben. Dette testamente er da ikke et vidnesbyrd om almindelige kannikers sociale omgangskreds, men om et usædvanligt gejstligt karriereforløb, hvor en skånsk højadelsmands personlige kapellan – der utvivlsomt også har været i besiddelse af betydelige evner – er protegeret frem til stillingen som kannik i Lund.⁶² De adelige, som Oluf Esbernsen betænker ud over Oluf Stigsen og hans familie, tilhører inderkredsen af ærkebiskoppelige lensmænd og embedsmænd, og da Oluf Esbernsen selv havde været ærkebiskoppelig kansler, er denne forbindelse ikke så overraskende. Også Lundekanniken Jens Mogensen, der var ærkebiskoppelig official,⁶³ betænker i sit testamente hele ni ærkebispjetjenere, hvoriblandt to lavadelsmænd.

c. Det er stort set de samme ejendele, som vi mødte i Svend Saxstrups testamente, der også træffes i de andre kanniketestamenter: fast ejendom, penge, diverse smykker og klenodier, klæder, husgeråd og andre af dagligdagens brugsgenstande, forskellige former for inventar, naturalier og husdyr samt endelig bøger, som fremstillingen her vil koncentrere sig særligt om.

Trykte bøger nævnes eksplicit i Odenseprovsten Hans Urnes testamente fra 1503 og forekommer muligvis også i andre af de yngre testamenter; men ellers er det håndskrevne bøger, der er tale om. Et enkelt testamente, Ribekanniken Otto Bosens, nævner ligefrem en bog, som testator selv har afskrevet sammen med en anden præst, men om dette har været almindeligt i domkapitelmiljøet, vides ikke. Sådanne håndskrevne bøger, der ofte, om end ikke udelukkende var skrevet på pergament,⁶⁴ har været umådeligt kostbare. Svend Saxstrup regnede med, at salget af hans breviar kunne indbringe penge nok til at betænke tretten forskellige formål. Ribekantoren Anders Brok skænker et kapel 24 mark penge til sammenskrivning af et missale, mens Odenseprovsten Hans Urne skænker Vor Frue kirke i Odense en ny messebog og et nyt graduale til en værdi af 64 mark, hvilket nærmest svarer til halvdelen af købsprisen for en mellemstor bondegård.⁶⁵ Bøgernes kostbarhed er forklaringen på, at man brugte at lænke dem fast – »forat de lærde læsere ikke i distraktion skulde tage dem med sig«, som Arup skriver.⁶⁶ Ribekanniken Otto Bosen gav i sit testamente således det eksemplar af Gregors »Moralia«, som han selv havde været med til at afskrive, til Ribe domkirke, idet han bestemte, at bogen skulle lænkes fast på et passende, let tilgængeligt sted. Han tilføjede et ønske om, at de, der kom for at studere bogen, ville huske at bede for de to afskrive-

re. Roskildeprovsten Odde Hansen gav i sit testamente en Bibel, en legendesamling og en bibelordbog til De hellige tre kongers kapel i Roskilde domkirke, »at the ther bliffue cathenerede [lænkede] fattige klercke tiil bestande«.

Bøgernes kostbarhed – sammen med deres holdbarhed – er naturligvis også forklaringen på, at bøgerne, som vi så eksempler på ved gennemgangen af Svend Saxstrups testamente, ligefrem »vandrede« i domkapitelmiljøet, således at samme bog kan træffes i flere forskellige testamenter, endda over længere tid. De bøger, som endte i domkirkernes eller domkapitlernes egne biblioteker, kan i heldigste fald være bevaret endnu. Det kirkeretslige værk, som Lundekanniken Niels Bunkflo i sit testamente i 1346 skænkede til domkapitlet i Lund, ligger således den dag i dag i Universitetsbiblioteket i Lund.⁶⁷ Selv bøger, som ikke blev i domkapitelmiljøet, kan på forunderlig vis være bevaret til vor tid, og et eksempel herpå har vi vistnok fra et af de her behandlede kanniketestamenter: Knud Ottosen har vist, at en i British Museum opbevaret agende muligvis er identisk med en af de »håndbøger«, som Odenseprovsten Hans Urne i sit testamente i 1503 skænkede til fattige sognekirker.⁶⁸

Som det senere skal vises, var hovedparten af bøgerne »brugsbøger«, der var nødvendige for den gejstliges udøvelse af sit erhverv. Undertiden gives bøgerne da også til slægtninge, såfremt disse går eller ønsker at gå den gejstlige vej. Ribekanniken Ebbe Jensen giver sine bøger til sin søstersøn. Lundedekananen Jens Jakobsen giver sit breviar og sine samlinger af kanonisk ret til sin slægtning Jakob Pedersen, der var kannik i Roskilde, dog med den betingelse, at de juridiske bøger efter modtagerens død frit skal vende tilbage til Lundekirken. Ribekanniken Jon Pedersen giver sin broder, der også var kannik i Ribe, sit breviar, idet han tilføjer, at det efter broderens død skal tilfalde en bestemt pebling. Også Odenseprovsten Hans Urne giver sine kirkeretslige værker til sin broder, den daværende Roskildekannik Lage Urne, »med saa Skiell, att de Bøger oc andre flere, som ieg haffuer, at de bliffue foruarede tiil voris effterkommendis Arffuinger, som saadanne Bøger behoff giøris«. Lundekanniken Oluf Esbernsen giver til sin nieces to drenge sin omfattende bogsamling, men bestemmer, at bøgerne skal henlægges i en kiste og opbevares ved Lundekirken. Hvis domkapitlet ser, at enten én af eller begge de to drenge vil »gøre fremskridt i videnskab og sæder og forblive hos kirken«, så skal bøgerne gives til dem – dog på den betingelse, at de ikke sælger eller afhænder dem!

Lad os nu se på, hvem der ejer bøger, og hvilke bøger de ejer. Af de

behandlede 20 testamenter nævner seks slet ingen bøger,⁶⁹ ét nævner testators bøger uden nærmere omtale af art eller antal, tre nævner kun enkelte bøger, mens de sidste ti nævner adskillige bøger. I den gruppe testamenter, hvori der nævnes enten ingen eller kun ganske få bøger, dominerer de almindelige kannikers testamenter, mens det er lige omvendt i den gruppe testamenter, hvori der nævnes adskillige bøger, her dominerer prælattestamentene. Der er imidlertid ikke tale om, at det fortrinsvis er de adelige kapitelsmedlemmer, hvis testamenter fremviser mange bøger.

De fleste af bøgerne er udprægede »brugsbøger«. Ser vi f.eks. på de tre kanniker, der kun bortskænker ganske få bøger, viser det sig, at alle tre ejer et breviar. Ribekanniken Jon Pedersen bortskænker et breviar og to prædikensamlinger, Ribekantoren Anders Brok tre breviarer og Ribekanniken Mads Jensen et breviar og et dekret.⁷⁰ Går vi til de kanniker, der bortskænker adskillige bøger, gælder det, at kun to af de ti testamenter ikke nævner kirkeretslige værker, mens kun et enkelt ikke nævner liturgiske værker. Man kan altså sige, at det normalt er liturgiske og kirkeretslige værker, der udgør grundstammen i de kannikebogsamlinger, der har blot en vis størrelse.

Den vigtigste og mest omfattende af middelalderkirkens liturgiske håndbøger var breviaret, der indeholdt alle de daglige bønner.⁷¹ Breviaret viser sig da også at være den hyppigst forekommende liturgiske håndbog i kanniketestamentene, idet hele ni af disse nævner breviarer. Som regel omtales de uden nærmere karakteristik, men i et par tilfælde understreges det, at der er tale om et breviar til brug i en *domkirkes* gudstjenesteliv: Ribekanniken Mads Jensen bortskænker »unum magnum Breviarium Cathedrale«, Lundekanniken Oluf Esbernsen »breuiarium meum conscriptum iuxta ordinarium Lundensis ecclesie«. Andre liturgiske bøger er betydeligt mindre udbredte. I tre testamenter nævnes et missale eller en messebog, den liturgiske håndbog, der indeholdt messens forskellige tekster. Et passionarium, en liturgisk håndbog indeholdende tekster til læsning på de forskellige helgendage, nævnes i tre andre testamenter. Lundekanniken Mogens Kempe gør i sit testamente udtrykkeligt opmærksom på, at der er tale om et passionarium til *hele året*: »passionarium de sanctis per totum annum«. Kun enkelte testamenter nævner andre liturgiske håndbøger. I den lige nævnte Mogens Kempes testamente optræder der også et psalterium, en bog indeholdende Davids salmer med henblik på den liturgiske brug af disse i den daglige tidebøn. Odenseprovsten Hans Urnes testamente nævner flere eksemplarer af et graduale, en liturgisk håndbog indeholdende messens sange, og af et diurnale, det samme som et

breviar, blot uden teksterne til dagens første gudstjeneste, matutinen. Ribedekananen Anders Skeel bortskænker et kalendarium, antagelig en liturgisk kalender, mens Svend Saxstrup, som vi så, bortskænkede en bog indeholdende messens hoveddel, en »canon«. – Skønt hvert enkelt stift i middelalderen som bekendt havde sin egen liturgi, må man i et par tilfælde konstatere, at liturgiske håndbøger tilsyneladende foræres til modtagere uden for stiftet.⁷²

Den kirkeretslige litteratur i kanniketestamentene kan inddeles i samlinger, kommentarer, bearbejdnings- samt selvstændige værker, hvortil kommer forskellige »hjælpemidler«.⁷³ Kun Odenseprovsten Hans Urne ejede »totus Corpus Juris Canonici«, mens Lundekanniken Oluf Esbernsen ejede Gratians dekret, Gregor IX's dekretaler, Liber sextus og Clementinae, altså alle de vigtigste samlinger af kirkeret undtagen Extravagantes.⁷⁴ Det var mere almindeligt kun at eje et udvalg af de kanoniskretske samlinger, og her er det Gregor IX's dekretaler, der nævnes oftest. Alene nævnes Gratians dekret kun i Ribekanniken Mads Jensens testamente, mens dekretalerne udover i de ovenfor nævnte to testamente også optræder i Lundedekananen Jens Jakobsens, Roskildedekananen Laurens Nielsens, Ribedekananen Anders Skeels og Lundekanniken Mogens Kempes testamente. Både Jens Jakobsen og Laurens Nielsen ejede foruden dekretalerne også Liber sextus og Clementinae. I reglen var de kirkeretske samlinger ledsaget af den såkaldte »ordinære kommentar« (»glossa ordinaria«), og Lundekanniken Mogens Kempe fremhæver da også som noget særligt, at hans udgave af dekretalerne er *uden* kommentar: »decretales sine glosa«. Af selvstændige kommentarer til de kirkeretske samlinger forekommer flere af de mere kendte. Svend Saxstrups testamente nævnte, som vi så, den italienske kanonist Guido de Baysios kommentar til dekretet, her omtalt som »Rosarium archidiaconi«. I Roskildedekananen Laurens Nielsens testamente nævnes den franske kanonist Henricus Bohics († 1350) »distinctiones« til dekretalernes anden, tredje, fjerde og femte bog.⁷⁵ I Odenseprovsten Hans Urnes testamente nævnes i tilslutning til hele Corpus juris canonici »alle Panormitanus' bøger«, dvs. at Hans Urne i hvert fald har ejet alle den store italienske kanonist Nicolaus Panormitanus' († 1445) kommentarer til de forskellige kanoniskretske samlinger, hvoraf den vigtigste var kommentaren til dekretalerne.⁷⁶ En særlig form for kommentarer var casus-håndskrifterne, der sammenstillede retstilfælde (»casus«) til belysning af de kirkeretske samlinger, inddelt på samme måde som disse. Af sådanne kommentarer ejede Lundekanniken Oluf Esbernsen en af de kendteste, den italienske kanonist Bernardus Parmensis' († 1266) »Casus longi« til

dekretalerne,⁷⁷ mens Lundekanniken Mogens Kempe tilsyneladende ejede den tyske kanonist Michael de Dalens »Causa summarii« til Liber sextus.⁷⁸ »Summa« kaldes en form for bearbejdning, som sammenfatter større afsnit i en af de kirkeretslige samlinger, og af sådanne nævnes et par stykker i kanniketestamentene. Lundekanniken Mogens Kempes testamente nævner »Summa Henrici«, der måske er den berømte italienske kanonist Henricus Hostiensis' († 1271) »Summa« til dekretalerne,⁷⁹ mens Odenseprovsten Hans Urnes testamente nævner »Summa Astaxani«, altså »Summa de casibus« af den italienske franciskaner Astesanus de Asti († o. 1330).⁸⁰ Af selvstændige kirkeretslige arbejder er enkelte allerede nævnt ved gennemgangen af Svend Saxstrups testamente, men det kan tilføjes, at Lundekanniken Mogens Kempe i sit testamente bortskænker en bog »om advokatembedet« (»liber de officio aduocationis«), der muligvis er identisk med en kanonistisk håndbog for advokater af Bonaguida Aretimus, der var advokat ved kurien omkring 1250,⁸¹ og »iudiciarius nuncupatus vrbach«, altså den af den tyske kanonist Johannes Urbach omkring 1405 forfattede fremstilling af den kanoniske procesfremgangsmåde, »Processus iudiciarius«.⁸² I gruppen af »hjælpemidler« kan for det første nævnes forkortede udgaver af de kirkeretslige samlinger. Af sådanne nævner Ribekanniken Otto Bosens testamente et forkortet dekret (»decretum abbreviatum«), mens Roskildedekanan Laurens Nielsens testamente nævner »margrita decreti«, tilsyneladende den polske dominikaner Martinus Polonus' († 1278/79) forkortede samling af kanonisk ret.⁸³ Ligesom vi i Svend Saxstrups testamente traf kirkeretslige hjælpemidler, der ikke kunne identificeres nærmere, som »forma iudicialis«, træffer vi i Lundekannikerne Mogens Kempes og Oluf Esbernssens testamenter en juridisk ordbog, »vocabularium iuris«. Flere testamenter nævner i øvrigt forskellige juridiske bøger uden nærmere specifikation.⁸⁴

Det er temmelig spredt, hvad der findes ud over de liturgiske og kirkeretslige bøger, men et forsøg skal gøres på at give en karakteristik af de andre testamenter i forhold til Svend Saxstrups. Svend Saxstrups testamente nævnte foruden de liturgiske og kirkeretslige værker bibelskrifter og bibelkommentarer, værker af Augustin, dogmatiske og moralfilosofiske værker, prædikensamlinger, grammatiske bøger samt en lovbog på dansk. Bibler nævnes desuden i Lundedekanan Jens Jakobsens testamente, i Roskildedekanan Laurens Nielsens testamente og i Roskildeprovsten Odde Hansens testamente, altså udelukkende i prælattestamenter. Bibelkommentarer er endnu sjældnere. Roskildeprovsten Odde Hansens testamente nævner »Mametractus«, en bibelkom-

mentar i ordbogsform af den italienske franciskaner Marchesinus de Reggio fra det 13. århundrede,⁸⁵ mens Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente omtaler glosser til Salmerne og til Apokalypsen (»glossas super psalterium, glosas super apochalipsim«). Kun et enkelt andet testamente end Svend Saxstrups nævner kirkefædre, nemlig Ribekanniken Otto Bosens med den allerede omtalte Gregors »Moralia«. Værker af dogmatisk eller filosofisk art i bredeste forstand nævnes også i testamenterne fra Lundekanniken Anders Strangesen,⁸⁶ Roskildeprovsten Odde Hansen,⁸⁷ Odenseprovsten Hans Urne⁸⁸ og Lundekanniken Oluf Esbernsen,⁸⁹ samt måske i Ribekanniken Otto Bosens og i Lundekanniken Mogens Kempes testamenter,⁹⁰ men ingen af dem når overhovedet på højde med Svend Saxstrups på dette felt. Heller ikke med hensyn til prædikensamlinger er Svend Saxstrups testamente typisk, idet prædikensamlinger kun nævnes med sikkerhed i ét andet testamente, Ribekanniken Jon Pedersens.⁹¹ Grammatiske bøger nævnes også i Odenseprovsten Hans Urnes testamente, som skal omtales nærmere nedenfor, og i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente,⁹² men ellers ikke. Ligesom Svend Saxstrup forærede »legisterium meum in Danico« til en lavadelig slægtning, nævner Roskildeprovsten Odde Hansen i sit testamente »myn logbogh«, utvivlsomt en dansk lovbog. Også den foræres til en lavadelsmand, for øvrigt netop rigskansleren Hans Keldsen.

Kun få kanniketestamenter indeholder bøger af en art, som vi ikke mødte i Svend Saxstrups testamente. Historiske værker nævnes kun i Odenseprovsten Hans Urnes testamente, hvor vi møder »Speculum historiae Vincentii«, den franske dominikaner Vincent de Beauvais' († o. 1264) store verdenshistorie, der sammen med samme forfatters »Speculum naturale« og »Speculum doctrinale« udgjorde middelalderens første og største encyklopædi.⁹³ I Lundekanniken Mogens Kempes testamente optræder en håndbog i kalenderberegning og en regnebog (»computus manualis et ad inueniendum kalendas, nonas et ydus cum algorismo«), mens der i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente nævnes bøger i logik og fysik sammen med bøgerne i grammatik (»omnes libros meos gramaticales, logicales, physicales«). Roskildeprovsten Odde Hansen borttestamenterer i 1490 et eksemplar af middelalderens populære legendsamling, Jacobus de Voragine »Legenda aurea«,⁹⁴ men det er faktisk også det første eksempel på den mere populære litteratur. Denne optræder derimod i rigt mål i Odenseprovsten Hans Urnes testamente fra 1503, i hvilket der bortskænkes bl.a. ni krøniker og tre bønnebøger. Forskellen skyldes helt klart bogtrykkerkunstens udbredelse, der sammen med papiret havde skabt

grundlaget for bøgernes billiggørelse. En rig prælat som Odenseprovsten kan nu – 20 år efter trykningen af den første danske bog – bortskænke 200 nyligt trykte bøger, nemlig forskellige lærebøger i latin,⁹⁵ til fattige peblinge i Odense og 30 håndbøger til fattige kirker. At der så måske har været tale om »usælgelige restoplag« fra provstens omfattende forlagsvirksomhed, er en anden sag.⁹⁶ I øvrigt er det et interessant vidnesbyrd om en tidstypisk udvikling, at hvor det før næsten udelukkende var gejstlige, der modtog bøger i kanniketestamentene, ser man her verdslige adelsmænd – ja endda adskillige adelsdamer – modtage bønnebøger og krøniker.

En konklusion skal nu forsøges formuleret. Svend Saxstrups testamente viste forholdsvis få forbindelser uden for stiftsstaden, og dette indtryk bekræftes i hovedsagen af de øvrige kanniketestamenter. Kontakter uden for stiftsstaden kan i reglen forklares som forbindelser til et oprindelsesmiljø andetsteds eller som en følge af besiddelsen af kirkelige embeder andetsteds. Kapitelsmedlemmer, der besad flere kirkelige embeder, og som havde et længere karriereforløb bag sig – begge dele gælder fortrinsvis de adelige og prælaterne – har generelt flere forbindelser uden for stiftsbyen end de almindelige kanniker.

Svend Saxstrups livlige forbindelser til stiftsstadens patriciat og til adelige er ikke typiske for kanniketestamentene som helhed; de må være en følge af hans personlige baggrund. Almindeligvis – dvs. når man ser bort fra slægtsrelationer – har de menige kanniker ingen forbindelser til adelige og patriciere, mens prælaterne kontakter er begrænset til nogle få adelsmænd.

Svend Saxstrups omfattende og alsidigt sammensatte bogsamling er heller ikke typisk for domkapitelmiljøet. Knap halvdelen af de behandlede testamente indeholder enten slet ingen eller kun ganske enkelte bøger, og i den anden halvdel er det først og fremmest den liturgiske og kirkeretslige »brugslitteratur«, der dominerer, mens det er ret begrænset og temmelig spredt, hvad der findes derudover. Også med hensyn til bogsamlingerne skiller prælaterne sig normalt ud fra de almindelige kanniker.

Vi må altså gå ud fra, at domkapitelmiljøet som sådan har været betydeligt mere afgrænset, socialt og kirkeligt, og betydeligt mere fattigt på bøger, end Svend Saxstrups testamente gav indtryk af. Dette gælder ikke mindst, når man tænker på, at de almindelige kanniker, det store flertal blandt kapitelgejstligheden, er underrepræsenteret blandt de undersøgte testamente, og at *de* almindelige kanniker, hvis testamente er bevaret, er atypiske netop derved, at de har kunnet borttestamentere jordegods og således få deres testamente bevaret.

Afslutning

Domkapitlerne var betydningsfulde led i middelalderkirkens organisation – her hjemme som i udlandet. Middelalderkirkens centrale embedsmand, biskoppen, valgtes af domkapitlet og styrede sit stift med kapitlet som rådgivende og kontrollerende organ. Ved vakance på bispesædet overtog domkapitlet ansvaret for stiftsadministrationen, men kapitlet spillede også til daglig en rolle i denne, idet de vigtigste stiftsadministrative embedsmænd som regel samtidig var kanniker i domkapitlet. Stiftets kirkelige centrum, domkirken, var underlagt domkapitlet, og dermed var det kapitlet, der administrerede domkirkens omfattende gods, og kapitlet, der havde overopsynet med domkirkens rige gudstjenesteliv. I stiftets præsteuddannelse var domkapitlet en væsentlig faktor, ikke blot igennem sit ansvar for den til domkirken knyttede katedralskole, men også fordi de fremtidige sognepræster netop fik deres praktiske uddannelse ved en tids deltagelse i domkirkens liturgiske dagligdag.

Domkapitlernes betydning i middelalderkirken synes fuldt ud anerkendt også i dansk forskning. Netop derfor er det påfaldende, hvor dårligt den gængse opfattelse af domkapitel*gejstligheden* som domineret af adelige embedsjægere, kongelige cancelliembedsmænd osv. i grunden harmonerer hermed. En større, endnu utrykt undersøgelse af de lundensiske kapitelsmedlemmers sociale baggrund, uddannelse og karriereforløb i senmiddelalderen, som nærværende forfatter for nylig har foretaget, har da også givet et noget andet billede.⁹⁷ I modsætning til, hvad man hidtil har ment, viste denne undersøgelse, at kun et mindretal af kapitelsmedlemmerne var af adelig herkomst, idet det hverken var den sociale baggrund eller kongetjeneste, men derimod universitetsuddannelse, der spillede den afgørende rolle for opnåelsen af kapitelsembederne. Nok omfattede den lundensiske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen en lille gruppe kongetjenere og personer af adelig oprindelse, til dels identisk med prælaterne, men heroverfor stod en dobbelt så stor gruppe almindelige kanniker af ikke-adelig herkomst. Alle eller næsten alle var imidlertid i besiddelse af universitetsuddannelse, og her – i det høje uddannelsesniveau – har vi vel netop forudsætningen for, at domkapitlerne kunne varetage de funktioner, som de rent faktisk havde i middelalderens danske kirke.

En væsentlig del af den omtalte undersøgelse bestod i det helt elementære at finde ud af, hvem der var medlemmer af domkapitlet i Lund i senmiddelalderen. Det viste sig da, at kapitelsmedlemmernes testamenter var en værdifuld kilde til kapitelgejstlighedens personalhistorie. Som vi har set, var det åbenbart kutyme, at man i sit testamente

betænkte sine kolleger i domkapitlet, og flere af de lundensiske kanniketestamenter fra senmiddelalderen indeholder derfor veritable lister over kapitlets medlemmer. Men det viste sig tillige, at kanniketestamentene indeholdt meget mere end blot personalhistoriske informationer; de gav også interessante indblik i det lundensiske domkapitelmiljø som sådan. Det forekom derfor oplagt at underkaste hele kildegruppen en nærmere undersøgelse, og det er resultaterne af denne, der er fremlagt i nærværende artikel.⁹⁸

Hvorledes medvirker netop testamenterne så til at forøge vores viden om domkapitlerne og deres gejstlighed? Testamenterne er først og fremmest værdifulde, fordi de giver en lang række konkrete oplysninger, som ikke kan findes i andre kilder. Det enkelte testamente bringer os ind i kannikens dagligdag, giver os navnene på hans slægtninge og venner, fortæller om hans omgangskreds og kontakter, viser os hans personlige ejendele fra smykker og klæder til bøger, formidler kort sagt et indtryk af hans sociale, materielle og kulturelle stilling. Og som *kildegruppe* giver kanniketestamentene tilsvarende et konkret og detaljeret indblik i kapitelgejstlighedens miljø, som vi ellers ikke har haft nærmere forestillinger om. Som eksempel kan bøgerne fremdrages endnu engang: Testamenternes vidnesbyrd om kannikernes bogsamlinger må betragtes som en væsentlig konkretisering af billedet af domkapitelgejstligheden som varetager af først og fremmest juridiske, administrative, liturgiske og uddannelsesmæssige funktioner. Interessant er det også, at testamenternes bogsamlinger tillige viser, at der må være blevet drevet teologiske og filosofiske studier i domkapitelmiljøet – og her må man i øvrigt huske på, at domkapitlerne som sådan havde deres egne biblioteker, således at den enkelte kannik ikke blot var henvist til sine private bøger.⁹⁹

Det blev indledningsvis sagt, at det har været karakteristisk for den traditionelle anvendelse af danske middelalderlige testamenter som kilder, at der plukkes enkeltoplysninger ud fra det samlede materiale af testamenter. Det siger sig selv, at store informationsmængder i testamenterne derved ligger uudnyttet hen. Derfor pointerede indledningen da også værdien af at analysere det enkelte testamente som en helhed, hvorved alle dets enkelte oplysninger sættes ind i en sammenhæng, knyttes til en konkret person i et givent socialt og kulturelt miljø. Rent metodisk kan nærværende artikel betragtes som et forsøg på at arbejde videre ad denne vej. I artiklen er en række testamenter, der alle stammer fra samme gejstlige gruppe, blevet analyseret som en helhed. Det værdifulde heri er, at en hel række testamenters store mængde enkeltoplysninger derved har kunnet benyttes til at tegne et billede af den

pågældende gruppes sociale og kulturelle miljø.

Forhåbentlig kan denne undersøgelse da tjene til at gøre opmærksom på de endnu uudnyttede muligheder, der ligger i middelalderens danske testamenter. En undersøgelse svarende til den, der her er foretaget af danske kanniketestamenter fra perioden 1400-1536, vil man også kunne foretage af andre grupper af testamenter, f.eks. de knap 30 danske kanniketestamenter fra før år 1400 eller senmiddelalderens adelige testamenter. Den grundlæggende påstand i den foretagne undersøgelse er jo, at et testaments udformning og indhold er bestemt af udstederens miljø, og at det derfor kan bruges til at tegne et billede heraf. Af påstanden følger, at undersøgelser af testamenter fra andre miljøer gerne skulle give andre resultater. At dette virkelig er tilfældet, skal antydningssvis illustreres med et afsluttende eksempel. Vi tager dog ikke springet til f.eks. adelige eller borgerlige miljøer, men bliver blandt gejstligheden, hvor vi skal kaste et blik på ærkebisp Jakob Gertsens testamente, udstedt kun få år efter Svend Saxstrups (1410).¹⁰⁰ Det er ikke nødvendigt at gå i detaljer, kun de personer, der betænkes, skal fremhæves: Selvfølgelig betænker ærkebispens gejstligheden i Lund og en stribe personer i sin tjeneste, slotsfogeder, personalet på Lundegård osv., men *før* alle disse nævner han rigets topfigurer: kong Erik, dronning Margrethe og dronning Philippa, Roskildebispen og Ribebispen samt en halv snes fremtrædende sjællandske og skånske adelige, de fleste riddere, adskillige tillige rigsråder. – Unægtelig en slående illustration af, at ærkebispens færdedes lige så hjemmevant i det højadelige rigsrådsmiljø som i det beskedne lundensiske bysamfund domineret af talrige gejstlige institutioner med domkirken i centrum, som Svend Saxstrups testamente førte os ind i.

1. Hr. Mogens Bildes Testament. 1537, *Danske Magazin* 1. rk. VI, 1752, s. 49. Det er Johan Jørgensen, der i *Skifter og testamenter*, Kbh. 1968, s. 29 har henledt opmærksomheden på dette sted.
2. Tore Nyberg, Lists of monasteries in some thirteenth-century wills. Monastic history and historical method: a contribution, *Mediaeval Scandinavia* 5, 1972, s. 49-74.
3. Thelma Jexlev, Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, *Personalhistorisk Tidsskrift* årg. 101, 1981, s. 1-11.
4. Erik Kjersgaard, *Mad og øl i Danmarks middelalder*, Kbh. 1978, s. 138-164. Også i de genstandshistoriske artikler i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder I-XXI*, Kbh. 1956-78 (herefter KLNLM) gøres flittigt brug af testamenterne.
5. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, *Aspects of Female Existence. Proceedings from The St. Gertrud Symposium »Women in The Middle Ages« Copenhagen, September, 1978*, ed. Birte Carlé, Nanna Damsholt, Karen Glente and Eva Trein Nielsen, Kbh. 1980, s. 28-40.

6. Lars Bisgaard, Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder, utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1985 (under udgivelse).
7. Der foreligger en lang række udenlandske undersøgelser af denne art. Den kendteste er vel Michel Vovelles studie over fromhedsformer i Provence i det 18. århundrede, der bygger på en undersøgelse af omkring 20.000 testamenter: Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII^e siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973. I dette værks bibliografi findes en særlig afdeling om »testamentet som mentalitetshistorisk kilde«.
8. Jf. også Tore Nyberg, anf. st., s. 53.
9. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, udg. Kr. Erslev, Kbh. 1901.
10. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, anf. st., s. 32.
11. Art. »Testament«, *Dictionaire de droit canonique* I-VII, Paris 1935-65 (herefter DDC), VII, sp. 1190-1206, især sp. 1195.
12. Art. »Testamente«, KLM XVIII, sp. 218-233.
13. Art. »Spolierett«, KLM XVI, sp. 517-525.
14. Erik Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici* I-IV, Kbh. 1741-52, II, s. 680-682; Biskop Lage Urnes Synodalstatuter fra Aaret 1517, udg. Holger Fr. Rørdam, *Kirkehistoriske Samlinger* 2. rk. III, 1864-66, s. 288.
15. *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. rk. I-IV, udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, Kbh. 1894-1912, der er en fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen til og med 1450, omfatter 8.600 numre, men dertil kommer breve i brevbøger og registraturer, der ikke har fået eget nummer.
16. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, anf. st., s. 29.
17. Thelma Jexlev, Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, anf. st., s. 1f.
18. Det fremgår i øvrigt også af overskrifter over testamentsafskrifter i brevbøger og af påskrifter på enkelte testamenter, se f.eks. *Testamenter* nr. 8, 10, 11, 12, 14, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 35, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 50, 56, 57, 63, 65, 66, 72, 73, 75, 80, 82, 87.
19. Thelma Jexlev, Wills, Deeds, and Charters as Sources for the History of Medieval Women, anf. st., s. 37; Thelma Jexlev, Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, anf. st., s. 1.
20. Se bilaget. Til opstillingen er benyttet Erslevs udgave af testamenterne indtil 1450 samt fortegnelsen over de benyttede testamenter efter 1450 i Johs. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, s. 276f, som er kontrolleret ved en gennemgang af kapitelsarkiverne 1450-1536 i *Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver* I-II, ved Thelma Jexlev, (Vejledende Arkivregistraturer XVII-XVIII), Kbh. 1973-77. Jeg takker cand. mag. Marianne Johansen for at have henledt min opmærksomhed på Roskildekanniken Peder Andersen (Jernskæg)s testamente, der ikke medtages af Lindbæk.
21. Det fremgår klart af påskriften på testamentet: »Testamentum domini Swenonis Saxtorp, condam decani Lundensis, super anniversario suo de una curia in Synderhwingde et una curia Malmøgis«.
22. *Libri memoriales capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger* (»Libri datici Lundenses«), udg. C. Weeke, Kbh. 1884-89, s. 55.
23. Jf. art. »Testamente. Danmark«, KLM XVIII, sp. 218-221.

24. Jens Jakobsen junior nævnes også *Testamenter* nr. 79, Troels Bentsen også *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III-VI, utg. Lauritz Weibull, Lund 1900-39, III, s. 22-24.
25. *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938ff, 1. rk. II, nr. 88, jf. Erik Schalling, *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*, Stockholm 1936, s. 126 med note 2; *Lunds stifts landebok* I-III, utg. K. G. Ljunggren och Bertil Ejder, Lund 1950-65, I, s. 23; *Diplomatarium Danicum* 2. rk. X, nr. 295.
26. Han nævnes også 1415 og 1418, begge gange i lundensisk sammenhæng, men er ellers ukendt (*Svenskt Diplomatarium från och med år 1401* I-IV, utg. Carl Silfverstolpe, Stockholm 1875-1904, III, s. 18; *Testamenter* nr. 82).
27. *Testamenter* nr. 69, 77; *Repertorium* 1. rk., nr. 3121, 3415, 3417, 3745, 4108, 4111, 4265, 4270; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 512f.
28. *Danmarks Adels Aarbog* 1896, s. 182; *Svenskt Diplomatarium* II, s. 803; *Danmarks Adels Aarbog* 1914, s. 309.
29. *Svenskt Diplomatarium* I, s. 671f.
30. *Repertorium* 1. rk., nr. 3324, 3382, 3745, 3858, 3931, 4077, 4258, 4265, 4276, 4364, 4586; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 66, 145f, 445f, 614, III, s. 172.
31. *Repertorium* 1. rk., nr. 3745, 3811, 3931 (?), 4012, 4258, 4270, 4364, 4503, 4525, 4528, 4586, 4668; *Svenskt Diplomatarium* I, s. 50, 66, 67f, 145f, 487.
32. Om »repertorium juris« se Joh. Friedrich von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart* I-III, Stuttgart 1875-80, II, s. 486f.
Om Niels Bunkeflos dødsår se *Diplomatarium Danicum* 3. rk. II, nr. 280; *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 263f.
33. Det mest udbredte af de værker, der gik under denne titel, var forfattet af den engelske dominikaner Simon de Hinton (o. 1250), se *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100-1500 A.D.*, Cambridge (Mass.) 1979, nr. 0245, jf. nr. 1114, 2155; jf. art. »Simon de Hinton«, *Dictionnaire de Théologie Catholique* I-XV, Paris 1931-50 (herefter DTC), XIV, sp. 2121-2123.
34. Jf. art. »Gui de Baysio«, DDC V, sp. 1007f.
35. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 403 = *Testamenter* nr. 60.
36. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V, nr. 109 = *Testamenter* nr. 53; jf. art. »Guillaume de Mandagout«, DDC V, sp. 1077f.
37. Jf. art. »Guillaume Durand«, DDC V, sp. 1014-1075, især sp. 1055f. Se også nedenfor note 45 om Johannes Beleths »Summa«.
38. Et værk med disse begyndelsesord har ikke kunnet findes.
39. En række værker havde titler i denne stil. Det mest udbredte – en af middelalderens populære afhandlinger om moral – var »Summa de vitiis et virtutibus« af den franske dominikaner Guillelmus Peraldus († 1271), se art. »Wilhelm Peraldus«, *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Auflage, I-X, Freiburg 1957-66 (herefter LTK), X, sp. 1147; *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices* nr. 1628, jf. nr. 1586, 1982, 2379, 3936.
40. Om betydningen af »lectura« se Joh. Friedrich von Schulte, anf. arb., I, s. 217f, jf. s. 214. En af de berømteste »lectura« til dekretalerne var Hostiensis' »Summa«, jf. nedenfor s. 260.
41. Jf. art. »Augustin«, DTC I, sp. 2268-2472, se sp. 2300; Ellen Jørgensen, Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger, *Historisk Tidsskrift* 8. rk. IV, 1912-13, s. 27.

42. Et værk med denne titel kendes ikke. Et værk af den franske filosof m.m. Johannes Buridanus († o. 1358) gik blandt andet under titlen »Quaestiones ethicae de virtutibus et vitiis«, se *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices* nr. 0645; jf. om Buridanus George Sarton, *Introduction to the History of Science* I-III, Baltimore 1927-48, III, s. 540-546.
43. Hverken denne eller de i det følgende nævnte prædikensamlinger har kunnet identificeres.
44. Jf. art. »Augustin«, DTC I, sp. 2286-2315.
45. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IX, nr. 179 = *Testamenter* nr. 63, jf. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. V, nr. 109 = *Testamenter* nr. 53. I den første trykte udgave fra 1553 har værket ved en fejl fået titlen »Rationale divinorum officiorum«, under hvilken det følger ofte går (art. »Johannes Beleth«, LTK V, sp. 1009). Dette er uheldigt, fordi det derved let forveksles med Guillelmus Durandus' ovenfor omtalte værk.
46. Jf. Ellen Jørgensen, anf. st., s. 33f; Bjørn Kornerup, *Ribe Katedralskoles Historie* I-II, Kbh. 1947-52, I, s. 132.
47. Se om slægten *Danmarks Adels Aarbog* 1914, s. 398ff.
48. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 17, VII, nr. 99, 403, VIII, nr. 50, 51; *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 246, 251, 252, 253; jf. *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut*, utg. Gösta Johannesson, Lund 1953, s. 140-149, 217-229, 506-508, 536ff. En nærmere redegørelse for ærkesædets godsadministration, herunder også de lavadelige, der anvendes som lensmænd o.l., gives i Per Ingesman, *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Lund 1987.
49. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 17; *Testamenter* nr. 75; *Repertorium* 1. rk., nr. 2917; *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 244.
50. *Diplomatarium Danicum* 3. rk. IV, nr. 17 = *Testamenter* nr. 51; *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VII, nr. 403 = *Testamenter* nr. 60; *Diplomatarium Danicum* 3. rk. VIII, nr. 161.
51. *Repertorium* 1. rk., nr. 3247, 3277; *Testamenter* nr. 66.
52. *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 55, jf. s. 245; *Svenskt Diplomatarium* IV, s. 179f.
53. En sådan gennemgang er foretaget i Per Ingesman, *Den lundensiske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen*, utrykt licentiaafhandling, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985, s. 32-34.
54. Det er kun i ganske enkelte testamenter, at der næsten ikke er tale om nogen form for gruppering af de betænkte personer og institutioner, ligesom disse også nævnes i en tilsyneladende ret tilfældig orden. Det gælder især Roskildedekanen Laurens Nielsens testamente fra 1434 og Ribedekanen Anders Skeels testamente fra 1459. Forklaringen på, at enkelte kanniketestamenter har en noget usædvanlig opbygning, er muligvis, som professor Troels Dahlerup har gjort mig opmærksom på, så at sige »redaktionshistorisk«. Som ovenfor omtalt, må man forestille sig, at en gejstlig med mellemrum har fornyet sit testamente, og det må da have været fristende ikke at ændre hele testamentet, såfremt der – måske ligefrem som følge af en social opstigen? – var kommet nye venner til, men i stedet blot tilføje dem til slut.
55. *Die Matrikel der Universität Rostock* I-VII, hrsg. Adolph Hofmeister, Rostock-Schwerin 1889-1922, I, s. 15; *Repertorium* 1. rk., nr. 6857, 7959; *Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 325.
56. Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid* I-II, Kbh. 1951-53, stenkatalogen nr. 45.

57. *Svenskt Diplomatarium* IV, s. 179f; *Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536* I-VII, udg. Alfr. Krarup, Johs. Lindbæk og L. Moltesen, Kbh. 1904-42, nr. 1306; *Kjøbenhavns Diplomatarium* I-VIII, udg. O. Nielsen, Kbh. 1872-87, I, s. 136f.
58. *Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 273f, 297, V, s. 115; *Acta pontificum Danica* nr. 3943.
59. *Acta pontificum Danica* nr. 2024, 2165.
60. Vilhelm Samuel Skeel, *Optegnelser om Familien Skeel*, Kbh. 1871, s. 362. Jf. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 132-135.
61. Troels Dahlerup, anf. arb., s. 93 med note 8. Eksemplet er fremhævet af Johan Jørgensen, anf. arb., s. 32 note 3.
62. En nærmere omtale af Oluf Esbernson findes i den i note 53 anførte afhandling, s. 185-189.
63. Jf. Per Ingesman, *Det lundensiske officialsemdede, Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 89.
64. I Ribekanniken Jon Pedersens testamente 1442 nævnes to prædikensamlinger, hvoraf den ene var »skrevet på papir«.
65. Omkring 1500 lå den gennemsnitlige pris ved salg af jord i Danmark på ca. 50 mark lybsk (= 70 mark dansk) pr. pund kornskyld. Gårde af almindelig størrelse ydede 1-3 pund korn (Erling Ladewig Petersen, *Jordprisorhold i dansk senmiddelalder, Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966*, Kbh. 1966, s. 233; Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 329ff).
66. Erik Arup, *Danmarks historie* I-III, Kbh. 1925-55, II, s. 666.
67. Lauritz Weibull, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, Lund 1901, s. 6f, 115.
68. Knud Ottosen, En typografisk undersøgelse af Odense agenden (British Museum I A 9983) ca. 1483/1502, *Nova et vetera. Studia in honorem Martti Parvio*, Helsinki 1978, s. 363-387, især s. 381.
69. Mærkeligt er det vel, at der slet ikke nævnes bøger i den århusianske ærkedegn, dr. Morten Krabbes testamente, men det er her nærliggende at forestille sig, at bøgerne er blandt det »gods«, som ikke opregnes særskilt i testamentet, men blot gives til de rette arvinger med følgende bemærkning: »Jtem mine Rette arffuinng Giffuer iegh hues Guods, gud haffuer migh her wdoffuer wnnndt Och forlenndt, med saa skiell att huer aff dennom fannger deraff denn partt Och Anndeell, som dem bør att haffue«. Jf. hvad der lige er sagt om bøger, der gives til slægtninge.
70. Jeg går ud fra, at »decretum meum« i Terpagers aftryk er en fejl for »decretum meum«.
71. Til karakteristikken af de liturgiske bøger er benyttet artiklerne »Breviarium«, »Graduale«, »Kalendarium«, »Missale«, »Passionale« og »Psalter« i KLNLM.
72. Lundedekanen Jens Jakobsen giver bl.a. sit breviar til sin slægtning, Roskildekanniken Jakob Pedersen, mens Ribekanniken Mads Jensen bl.a. giver et breviar til kirken i Middelfart.
73. Til afsnittet om den kirkeretslige litteratur er benyttet art. »Kanonistisk litteratur«, KLNLM VIII, sp. 229-232.
74. Jf. art. »Corpus juris canonici«, DDC IV, sp. 610-644. På dette tidspunkt forelå de vigtigste kirkeretslige samlinger i trykte udgaver, se Ludovicus Hain, *Repertorium Bibliographicum* I-II, Stuttgart, Tübingen & Paris 1826-38, nr. 3583-3629, 5407-5447, 7881-7919, 7996-8040; W. A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum* I-II, Manchester 1896-1902, nr. 1206-1211, 1671-1673, 2777-2778,

- 2784-2787; Dietericvs Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum* 1-3, München 1905-07, nr. 81, 200, 540, 542.
75. Jf. art. »Henri Bohic«, DDC II, sp. 928f.
76. Jf. art. »Panormitain«, DDC VI, sp. 1195-1215, om hans værker se sp. 1202-1206. I 1503 kan der godt have været tale om trykte udgaver, se Hain nr. 12308-12371; Copinger nr. 4589-4595; Reichling nr. 651-654.
77. Jf. art. »Bernard de Parme«, DDC II, sp. 781f. I 1505 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 2929-2939; Copinger nr. 998-999.
78. Jf. art. »Casus«, DDC II, sp. 1402f. I 1483 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 4657-4659.
79. Jf. art. »Hostiensis«, DDC V, sp. 1211-1227. I 1483 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 8959-8963. Der kunne dog også være tale om den fremtrædende skolest Henrikus de Gents († 1293) »Summa theologica«, jf. art. »Henri de Gand«, DTC VI, sp. 2191-2194.
80. Jf. art. »Astesana«, LTK I, sp. 959; art. »Astesanus«, DTC I, sp. 2142. I 1503 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 1888-1897; Copinger nr. 714.
81. Jf. Joh. Friedrich von Schulte, anf. arb., II, s. 111.
82. Jf. art. »Urbach«, *Allgemeine Deutsche Biographie* I-LVI, Leipzig 1875-1912, XXXIX, s. 345. I 1483 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Copinger nr. 776-777.
83. Jf. art. »Margarita«, DDC VI, sp. 730; art. »Pologne«, DTC XII, sp. 2471f.
84. Ribekanniken Otto Bosens testamente nævner »libri in legibus«, Odenseprovsten Hans Urnes testamente »...cateros libros juridicos: item libros continentes casus tam Logicos quam summaricos, & reliquos scientiam tam juris novi quam antiqui civilis & canonici continentes« og Lundekanniken Oluf Esbernssens testamente »vocabulary iuris cum aliis paruis tractatibus«.
85. Jf. art. »Glossen«, LTK IV, sp. 950. I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 10551-10568; Reichling nr. 612.
86. »Extractus proprietatum rerum« er et uddrag af den engelske franciskaner Bartholomaeus Anglicus' encyklopædiske værk »De proprietatibus rerum« fra første halvdel af det 13. århundrede (jf. art. »Barthélemy l'Anglais«, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* Iff, Paris 1912ff, VI, sp. 975-977), mens »flores philosophie« må være en filosofisk ekscerpt- eller citatsamling (jf. art. »Florilegium«, KLN XX, sp. 166-170).
87. »Liber apum« er utvivlsomt den brabantiske dominikaner Thomas de Cantimpré's († 1263 el. 1270/72) meget udbredte »Bonum universale de apibus« (jf. art. »Thomas von Cantimpré«, LTK X, sp. 139). I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain-Copinger nr. 3644; Copinger nr. 1218.
- »Boecius de consolacione philosophie« er den senantikke filosof Boecius' († o. 525) hovedværk »Consolatio philosophiae« (jf. art. »Boèce«, DTC II, sp. 918-922; art. »Boëthius«, LTK II, sp. 554-556). I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 3354-3358 og 3367-3381; Copinger nr. 1093.
- »Tractatus de missa« er vel den franske dominikaner Hugo de St. Chers († 1263) meget udbredte opbyggelsesbog »Speculum ecclesiae« eller »Expositio missae« (jf. art. »Hugo v. St. Cher«, LTK V, sp. 517f; art. »Hugues de Saint-Cher«, DTC VII, sp. 221-239, se især sp. 239). I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 8977-8991; Copinger nr. 3182-3192; Reichling nr. 218.

88. »Pantheologia« er en teologisk ordbog af den italienske dominikaner Rainerius de Pisa († o. 1348) (jf. art. »Rainer v. Pisa«, LTK VIII, sp. 980; art. »Rainier de Pise«, DTC XIII, sp. 1642f). I 1503 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 13014-13019.
89. »Bartholomeus de proprietatibus rerum« er det i note 86 omtalte værk. I 1505 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Hain nr. 2498-2510.
90. En bog kaldet »Armachani episcopi« i Ribekanniken Otto Bosens testamente må være et af den irske teolog – og ærkebisp i Armagh – Richard Fitzralphs († 1360) værker (jf. art. »Richard Fitzralph«, LTK VIII, sp. 1290; art. »Richard d'Armagh«, DTC XIII, sp. 2667f).
- Mht. »Summa Henrici« i Lundekanniken Mogens Kempes testamente se note 79.
91. »Duo libri sermocinales, videlicet Peregrinus et alius de sanctis et dominicis«: den første er den polske dominikaner Peregrinus Polonus' († o. 1335) meget populære »Sermones de tempore et de sanctis« (jf. art. »Peregrinus«, LTK VIII, sp. 270), mens den anden må være den franske dominikaner Guido Ebroicensis' († o. 1300) »Sermones de tempore et de sanctis« (jf. Jacobus Quetif et Jacobus Echard, *Scriptores Ordinis Prædicatorum* I-II, Paris 1719-21, I, s. 420f). Generelt henvises i øvrigt til Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken*, Kbh. 1969.
- Mht. »Jordanus« i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente, se note 93.
92. »Omnes libros meos gramaticales«, »unum vocabularium de expositione theutonico wlgari«.
93. Jf. art. »Vinzenn v. Beauvais«, LTK X, sp. 798. Værket siges at være i »to store bind«, hvorfor der næppe er tale om en trykt udgave; de kendte inkunabeltryk er i enten tre eller fire bind, se Copinger nr. 6245-6248.
- »Jordanus« i Lundekanniken Oluf Esbernsens testamente er utvivlsomt ikke den gotiske historieskriver Jordanes, men derimod en af de adskillige middelalderlige forfattere ved navn Jordanus, mest nærliggende vel den tyske augustinereremit Jordanus de Quedlinburg († 1380), hvis prædikensamlinger var meget udbredte og forelå i flere trykte udgaver inden 1500 (jf. art. »Jordanus v. Quedlinburg«, LTK V, sp. 1120; Hain nr. 9438-9447; Copinger nr. 3372-3377).
94. Jf. art. »Legenda aurea«, KLN M X, sp. 410-412. I 1490 kan der godt have været tale om en trykt udgave, se Copinger nr. 6380-6455.
95. »II. hundrede Bøger, som Donather, Regulas, Facenus, tres Partes Alexandri udi octava, hvilke Bøger som nylig satt er«. Om disse forskellige skolebøger se Bjørn Kornerup, anf. arb., I, kap. V: »Undervisning og Skolebøger i Middelalderen«, især s. 125-127 (om »Donatus«, den elementære latinske grammatik), s. 143-148 (om Alexander de Villa Deis »Doctrinale«, en større latinsk grammatik), s. 139 (om »Facenus«, en kommentar til Alexanders værk) og s. 140 (om »Auree regule partium gramatice artis fundamentales«). Jf. også art. »Skolebøger«, KLN M XV, sp. 641-647.
96. Knud Ottosen, anf. st., s. 381, 385. Se i øvrigt *Bogvennen* 1982: »Skrift, Bog og Billede i Senmiddelalderens Danmark« samt Troels Dahlerups kommende bind om 1400-tallets Danmarkshistorie.
97. Per Ingesman, *Den lundensiske kapitelgejstlighed i senmiddelalderen*, utrykt licentiaffhandling, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985.
98. Artiklen er en omarbejdet version af manuskriptet til min licentiaforelæsning på Aarhus Universitet den 29. november 1985.
99. Jf. hvad der ovenfor er sagt om gaver af bøger til domkirker og domkapitler. Fra Roskilde domkapitel er ligefrem bevaret to lister, fra henholdsvis 1459 og 1460,

over kapitlets udlån af bøger til dets medlemmer: Alfred Otto, *Liber daticus Roskildensis*, Kbh. 1933, s. 127-131, 139-141.

100. *Testamenter* nr. 79.

Bilag

Danske kanniketestamenter 1400-1536

- 1404 1.5 Svend Saxstrup, dekan i Lund (*Testamenter* nr. 75).
- 1408 7.9 Ebbe Jensen, kannik i Ribe og sognepræst i Ål (*Testamenter* nr. 76).
- 1418 21.3 Jens Jakobsen, dekan i Lund (*Testamenter* nr. 82).
- 1421 15.7 Peder Steeg, kannik i Roskilde (*Testamenter* nr. 83).
- 1427 1.8 Otto Bosen, kannik i Ribe, Slesvig og Lübeck, provst i Vardesysse (*Testamenter* nr. 86).
- 1432 10.2 Anders Strangesen (Gagge), kannik i Lund (*Testamenter* nr. 87).
- 1434 8.7 Laurens Nielsen, dekan i Roskilde (*Testamenter* nr. 88).
- 1442 7.4 Jon Pedersen, kannik i Ribe (*Testamenter* nr. 90).
- 1458 11.3 Bo Sommer, kannik i Lund (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* III, s. 389-392).
- 1459 26.2 Anders Skeel, dekan i Ribe (Skeel, *Optegnelser om Familien Skeel* s. 364-367).
- 1462 17.12 Anders Brok, kantor i Ribe (Terpager, *Ripæ Cimbricæ* s. 61f).
- 1474 10.5 Mads Jensen, kannik i Ribe (Terpager, *Ripæ Cimbricæ* s. 62-64).
- 1483 4.4 Mogens Kempe, kannik i Lund (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* IV, s. 383-387).
- 1490 31.8 Odde Hansen, provst i Roskilde (*Repertorium* 2. rk., nr. 6776).
- 1498 29.3 Johan van Hafn, ærkedegn i Ribe (*Repertorium* 2. rk., nr. 8560).
- 1503 11.8 Hans Urne, provst i Odense (*Danske Magazin* I, s. 293-298).
- 1505 9.5 Oluf Esbernson, kannik i Lund (*Diplomatarium dioecesis Lundensis* VI, s. 169-177).
- 1513 16.1 Peder Andersen (Jernskæg), kannik i Roskilde (*Repertorium* 2. rk., nr. 12443 (stærkt beskadiget)).
- 1517 10.11 Morten Krabbe, ærkedegn i Århus (KB. Gl. kgl. Saml. 844fol., fol. 217-218).
- 1532 17.6 Jens Mogensen, kannik i Lund (RA. Privatarkiver på papir. Jens Mogensen).